

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МЕМУАРАХ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Останнім часом зростає популярність дослідження мемуаристики як галузі історичного джерелознавства. Мемуари є специфічним видом джерел особового походження, унікальним поєднанням історичного та художнього жанрів. Значну цінність для вивчення безпосередньо історії України становлять не тільки вітчизняні, а й іншомовні мемуарні твори, зокрема, тому, що вони не були предметом уваги науковців через недостатню їх відомість на теренах України.

Важливе місце серед іноземної мемуаристики для вивчення української історії періоду Першої світової війни посідають мемуари видатного англійського державного діяча В. Черчилля під назвою «Світова криза»¹. Твір є цінним для українських дослідників насамперед тому, що саме в ньому висвітлюється ставлення англійців до тогочасної соціально-політичної ситуації на території сучасної України. Спогади вирізняються емоційною забарвленістю та яскравістю. Автор не приховував свого ставлення до тих чи інших подій як на міжнародній арені, так і на теренах України. Саме завдяки мемуарам В. Черчилля, зокрема стилю їх написання, можна по-новому переосмислити окремі історичні факти з точки зору одного з політичних діячів Великої Британії.

В. Черчилль, використовуючи у своїх спогадах назву «Україна», чітко виокремлював українські землі як державне утворення, не ототожнював її з російською державою. Це ж стосується й визначення приналежності населення українських територій, що виражається у використанні етнічної назви «українці».

Водночас, англієць Дж. Уорд також свідомо відмежовував українські землі від Росії, зазначаючи про існування російського кордону та безпосередньо українського².

Французький дипломат і політик Жорж Моріс Палеолог, який у 1914–1917 рр. був послом Франції в Росії, у мемуарному творі «Царская Россия во время мировой войны» виражав трохи іншу точку зору щодо українського питання. Він розглядав українські землі як суто частину російської держави, хоча й уживав назву «Україна» під час своєї розповіді. Мемуарист перелічував такі українські міста, як Київ, Харків, Одеса, у контексті опису російських територій та підкреслював єднання суспільно-політичного мислення їхнього населення: «Сведения, как официальные, так и частные, которые доходят до

¹ Черчилль В. Мировой кризис / Пер. с англ.; с предисл. И. Минца. — М.-Л., 1932.

² Уорд Дж. Союзная интервенция в Сибири. Записки начальника английского экспедиционного отряда полковника Джона Уорда. — М.-Пг., 1923. — С. 170.

меня со всей России, одинаковы. В Москве, Ярославле, Казани, Симбирске, Туле, Киеве, Харькове, Одессе, Ростове, Самаре, Тифлисе, Оренбурге, Томске, Иркутске — везде одни и те же народные восклицания, одинаковое сильное и благоговейное усердие, одно и то же объединение вокруг царя, одинаковая вера в победу, одинаковое возбуждение национального сознания. Никакого противоречия, никакого разномыслия. Тяжелые дни 1905 г. кажутся вычеркнутыми из памяти. Собирабельная душа Святой Руси не выражалась с такой силой с 1812 г.»³.

Подібні погляди щодо проблеми визначення української державності висловлював посол Великобританії в Росії (1910–1918 рр.) Джордж Б'юкенен, котрий у мемуарах не виокремлював українські землі від Росії, а навпаки ототожнював їх із нею. Він також розповідав про національні інтереси Росії щодо українського регіону Буковини, приєднанню якої до Румунії вона різко супротивилася⁴.

Узагалі, спогади Дж. Б'юкенена характеризуються насиченістю елементами військової та політичної історії. Упродовж своєї розповіді він не просто подавав інформацію про ті чи інші історичні факти, а й детально проаналізував їх та надав геополітичну оцінку. Основними рисами його мемуарів є детальність та вміст великої кількості фактів із політичної історії Першої світової війни, що стосувалися не тільки Росії, а й інших європейських країн-учасниць війни.

Вільгельм Гогенцоллерн називав українські території «природними межами» Росії, наголошуючи при цьому на тому, що бачить лише єдину Російську державу, аж ніяк не самостійну Україну⁵.

Твір польського автора Фелікса Пржезицького «Російський уряд у Східній Галичині» являє собою квінтесенцію мемуарів та художньої оповіді. Характерною особливістю цих спогадів є емоційність викладу історії. Автор надав опис Львова під час його зайняття російською армією та основні віхи російського правління у Східній Галичині. Цікавим є ставлення Ф. Пржезицького, котрий є представником польської держави, до міста Львова, а також характеристика останнього в його сутнісному значенні: «Коли в середині серпня минулого року в Польщі поширилася новина, що величезна російська армія йде завойовувати Східну Галичину, тривога про долю Львова, найбільш важливого сховища польської культури на окраїнах, стисла серце поляків»⁶.

До того ж, мемуари Ф. Пржезицького дозволяють побачити, наскільки поляки були впевнені в польськості Львова. Він описував настрої населення Галичини, вказуючи, що думки щодо російської приналежності міста тут різко відкидалися або зовсім не розглядалися. Відмічав також той факт, що цар-

³ Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны / Пер. с фр. — М., 1991. — С. 74.

⁴ Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата / Пер. с англ. — М., 1991.

⁵ Вильгельм II. Мемуары. События и люди. 1878–1918 / Пер. Д. Триуса. — М.-Пг., 1923.

⁶ *Przysiecki Feliks*. Rzady rosyjskie w Galicyi wschodniej. — Piotrków, 1915. — S. 4

ський уряд мав на меті поширення ідеї про Галичину як корінний російський край. А втім, успіху це не мало, бо викликало опір із боку всього населення, за винятком дуже невеликої групи агітаторів-москвофілів. Автор зазначав, що в Галичині ніхто не говорив російською мовою та не відчував спільності з російською культурою.

Ф. Пржезицький також виокремив ще одну групу, яка не поділяла поглядів польського населення щодо міста Львова — «русофільські українці», про яких він стверджував наступне: «Також українці боролися з партією як головним ворогом свого народу. Русофільські українці відмовилися від національної ідентичності, стверджуючи, що вони є органічною частиною російського народу, який говорить на діалекті півдня, продовжує традиційну політику та політику Мазепи й тепер підтримується Австрією. Відповідно, українці називалися в пресі москвофільськими мазепинцями»⁷.

Узагалі, у спогадах Ф. Пржезицького одне з головних місць належить полеміці щодо національного питання, приналежності тих чи інших територій та викладу російсько-польських суперечок щодо них. Однак українців він усе ж виділяв з-поміж росіян і поляків.

Автор наводить значну кількість прикладів різних поглядів, думок населення, розповідає про різноманітні агітації з боку росіян. Із цього приводу варто звернути увагу на статтю «москвофільського агітатора» В. Дудикевича, уривки з якої Ф. Пржезицький подає у спогадах: «У той же час москвофільський агітатор Дудикевич опублікував у «Біржевих відомостях» статтю під назвою «Російська Галичина». Ось витяги: Галичина була і залишається краєм здебільшого російським. Я дійсно думаю про Галичину як про русинську культуру, що утворює межі західних повітів: Ліженська, Ланьцута, Пшеворська та річки Дунай»⁸.

Бачимо, що автор статті твердив про російську основу Східної Галичини, виокремлюючи русинський субетнос, який він пов'язував також із Північною та Центральною Буковиною, що знаходилася під владою Австрії. Українців В. Дудикевич називав русинами, а українську мову русинською, побічно наголошуючи на російськості країв. Він також доводив свою думку релігійною приналежністю населення Галичини та Буковини, зіставляючи її з віросповіданням росіян: «Селяни сповідують католицизм та моляться русинською мовою, котра здебільшого вживається як мова російська. Русинська Галичина поєднується з Північною та Центральною Буковиною, яка навіть під владою австрійського уряду вважається краєм із русинським населенням, та Північно-Східною Угорщиною. Більшість галичан та угорців є уніатами, однак вони вважають себе православними; Буковина ж є суто православним краєм»⁹.

⁷ Ibid. — S. 13.

⁸ Ibid. — S. 18.

⁹ Ibid.

Ф. Пржезицький навів ще один приклад із приводу цього питання — висловлення «москвофільського активіста» Д. Вергуна щодо Галичини: «Ще один москвофільський активіст Вергун говорить про Галичину: “Тут під старовинними російськими Карпатами не мають бути дозволені ті помилки, що так сказали обличчя не менш старовинної Холмської Русі. Холмщина та Галичина — це найближчі сестри, так що вони мають багато спільного, починаючи з часів віщого Олега”»¹⁰.

Неможливо не відмітити також скептичне ставлення автора до поглядів представників російської держави, про думки яких він говорив, що це «суто російський спосіб мислення»¹¹. Ф. Пржезицький як представник польської нації не мав сумнівів щодо польськості Львова.

Незважаючи на львівське питання, автор, однак, не заперечував ідентичність України та українців, навпаки, вирізняв український народ серед російського та розглядав його як окремий слов'янський етнос. Він також відзначав величезне значення для Росії українського питання: «Питанням, що найбільше занепокоювало та зачіпало Росію, було питання України. До того ж, у російській пресі планувалося, власне, знищення українців. Насильство, скоєне щодо українців, стало для нас вказівкою на те, що гасла Росії про захист слов'янських народів та об'єднання слов'ян — це лише ширма, за якою приховуються політичні вбивства власне слов'янських народів»¹². Неможливо не помітити негативного ставлення польського автора до політики російського уряду, що, звісно, обумовлено історичними процесами та тривалими територіальними суперечками між двома країнами.

Ф. Пржезицький, зачіпаючи проблему самовизначення української нації, окреслив ті політичні утиски з боку російської держави, яких зазнали українці. Автор згадував публікації в пресі, які стали відображенням поглядів загальної частини росіян: «“Новий час” стверджує, що українців вигадала німецька наука спільно з німецькою адміністрацією, до того ж було додано, що «вони є сатанинським плодом інтриг, що вигадали для розчленування нації Росії»¹³. Відомий російський журналіст П. Струве стверджував у «Біржевих відомостях», що в мить відірвання Галичини від Австрії повинна впасти в Галичині поза умовами життя російського та російської культури форма українського руху, що заперечує всеросійську мову та культуру. «Українська програма, — на думку журналіста, — це ілюзія та помилка»¹⁴.

Згідно із зазначеними публікаціями, окремі російські представники вбачали в українцях загрозу для єдиної російської держави, стверджуючи, що саме вони є тим фактором, що розбиває їхню державу на окремі слабкі частини;

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Ibid. — S. 19.

¹⁴ Ibid.

вони різко висловлювалися з приводу можливого становлення України як самостійного державного утворення та бачили її лише як частину єдиної країни — Росії.

Загалом, виходячи з мемуарів Ф. Пржезицького, можна зробити висновок про його досить лояльне ставлення до України та проблеми її державної визначеності. Безперечним є також негативне ставлення автора не стільки до Росії як такої, скільки до політики російського уряду, що, на його думку, посилила як внутрішні суперечки в двох державах (Польщі та Росії), так і викликала бурну зовнішню полеміку щодо територіальних питань та військових подій на тлі Першої світової війни.

Даний мемуарний твір є комплексним за своєю структурою та сутністю. Він містить огляд історичних фактів та військової історії, а також оцінку та аналіз суспільно-політичних подій.

Автор не просто надав відомості з історії країн, він висвітлив емоційний та моральний бік того, що відбувалося, показав історичну дійсність на фоні становища людей, котрі перебували в територіальних межах його розповіді.

Польський історик та археолог Богдан Януш під час написання мемуарів не приховував свого досить позитивного ставлення до України та українців, яких він відокремлював як від росіян, так і від поляків¹⁵.

Представник країни Четверного союзу, австро-угорський офіцер Максиміан Ронге також досить позитивно оцінив український народ, висвітлив його ставлення до іноземних окупантів загалом. У мемуарах «Разведка и контрразведка» він розповів про зайняття Волині, а також про настрої місцевих жителів із цього приводу: «Отношение населения занятой нами Волыни никоим образом не говорило о том, что оно ожидает освобождения от нас. Основная масса украинцев не признавала нас. Подлинные русские и многочисленные чешские колонисты были открыто враждебно настроены. Были, правда, и такие русские украинцы, которые мечтали об освобождении и присоединении к центральным державам, но это были единицы, не имевшие никакого влияния на общую массу, и мы их могли использовать только в нашей разведывательной службе в качестве агентов против России. Среди пленных украинской национальности их пропаганда не могла добиться успеха. Эти пленные интересовались социалистическими идеалами, но ни в коей мере не национальними»¹⁶.

Спогади розвідника М. Ронге дають цінну характеристику соціально-політичному становищу Волині, зокрема внутрішньому конфлікту в середовищі різних верств українського населення. Саме цей фактор він називає «тягарем для розвідувального апарату Австро-Угорщини»¹⁷.

¹⁵ Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914–22.VI.1915). — Lwów, 1915.

¹⁶ Ронге М. Разведка и контрразведка. — М., 1939. — С. 127.

¹⁷ Там же.

Наступний автор — чеський солдат Ян Ганак — 1916 р. потрапив у полон до росіян, а 1918 р. — вступив до Червоної армії. У мемуарах «Мои воспоминания о войне, плене и службе в Красной армии» він описує деякі події свого життя під час Першої світової війни, а також згадує про Україну.

Розповідаючи про своє перебування на українських землях, Я. Ганак окреслив два різних ставлення чехів до українців: чеські колоністи лояльно ставилися до царської влади та негативно — до українського населення; чехи, котрі проживали на території своєї держави, навпаки не поділяли їхньої думки та симпатизували українцям: «Недалеко от имени расположились чешские хмелеводческие колонии, целые деревни. На украинское население чехи поглядывали свысока, хотя сами отстали от своих соотечественников на много лет. Они ездили в допотопных экипажах, женщины одевались по модам пятидесятилетней давности. Чешские колонисты лояльно относились к царской России, и многие из них почитали царя Николая. Одновременно они почитали и Франца Иосифа. Это была типичная сельская буржуазия — настоящие черносотенцы, и мы понимали, что нам с этими бывшими нашими соотечественниками не по пути»¹⁸.

Автор неодноразово наголошував на тому, що з місцевим населенням у них склалися гарні стосунки. Він спостерігав за жителями та чітко бачив загальне їхнє ставлення до війни. Зазначав, що кожен селянин хоче миру, а головним злободенним питанням був обов'язок «розрахуватися з панами»: «С украинским населением окрестных деревень у нас установились хорошие отношения. Но когда с фронта стали возвращаться солдаты, не желающие больше воевать, положение изменилось. Каждый крестьянин хотел мира, а «эти, черт их подери, австрийцы хотят войны до победного конца»¹⁹.

Мемуари фінського державного та військового діяча К.Г. Маннергейма є джерелом інформації щодо взаємовідносин Фінляндії з Росією та подій Першої світової війни загалом. Тут містяться також окремі згадки про українську державу. Автор описав воєнні дії на українській території, надав характеристику окремим військовим фактам. Зауважимо, що представник фінської держави виокремлював українські землі від Росії, використовуючи назву «Україна», з чого можна зробити висновок, що він вбачав в Україні відповідне державне утворення, розглядаючи її не як складову Російської імперії, а самостійний об'єкт: «К сожалению, спустя короткое время военное счастье отвернулось от него. 14 июля противник начал контрнаступление в Галиции и на Буковине, и наши войска обратились в неуправляемое бегство. Тернополь и Черновцы пали, вся Украина оказалась под угрозой»²⁰.

¹⁸ Ганак Я. Мои воспоминания о войне, плене и службе в Красной армии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ah.milua.org>.

¹⁹ Там же.

²⁰ Маннергейм К.Г. Мемуары / Пер. с финского П. Куйиала, Б. Злобина. — М., 1999. — С. 78.

Такої ж думки автор дотримувався стосовно українців. Він чітко визначав їхню етнічну приналежність, застосовуючи два терміни — «українці» та «росіяни», заперечуючи таким чином думку про те, що перша є синонімом другої: «Украинцы и поляки освобождались немедленно. Все русские офицеры, за исключением тех, которые находились под арестом, имели право снимать частные квартиры»²¹.

Загалом, спогади К.Г. Маннергейма є змістовним та детальним історичним викладом, що супроводжується докладним авторським аналізом і його особистою політичною оцінкою.

Мемуари угорського політичного й суспільного діяча Ендре Шика «Годы испытаний» демонструють нам реальну картину подій у революційній Росії.

Автор надзвичайно широко та відверто розповів про всі свої переживання, описав власне важке життя в якості полоненого. І все ж, для дослідження історії України ці спогади є значними, бо демонструють ставлення представника сусідньої Угорщини до української проблеми. Е. Шик в усіх своїх згадках про Україну вживав її власну назву та відрізняв українців від росіян²². Він також навів приклади російського ставлення до українців, розповідаючи про свою знайому з Росії: «Аглая Петровна на этот счет имела свои планы. Родилась она в семье сибирского сектанта и не испытывала особого расположения к украинцам. Правда, она говорила, что любит украинцев, но ни за какие блага на свете не согласилась бы жить среди них»²³.

Загалом, можна відмітити досить позитивне ставлення самого Е. Шика до українського народу. Він неодноразово розповідав про своє спілкування з українцями та деякою мірою навів їхні національні риси та народні звичаї. Українець, за його описом, за своїм характером відрізняється від росіянина, має власні поведінкові особливості.

Німецький військовий Г. Копп також розмежовував Україну та російську державу, вказуючи на наявність самостійної назви та окремішність українських земель від російських територій²⁴.

Польський політичний діяч доктор Ян Хупка згадував факт підписання Брестського миру. Із цього приводу він висловлював власну точку зору щодо українського питання, яке на той момент мало тенденцію до загострення, і різко відкидав можливість України здобути самостійність та стати окремою державою. Політичний діяч обумовлював тодішню перспективу України стати незалежним утворенням лише зовнішніми факторами, наголошуючи на впливі європейських країн, а не внутрішніми: «Той факт, що Україна в теперішній час виглядає як дещо реальне, що там перебувають війська та захис-

²¹ Там же. — С. 93.

²² Шик Э. Годы испытаний / Пер. с венгерского Л. Скворцова, Ю. Сазонова. — М., 1969. — С. 272–273.

²³ Там само.

²⁴ Копп Г. На линейном крейсере «Гебен». — СПб., 2002.

ники, то це тільки тому, що всі противники більшовиків та жахливого правління натовпу групуються коло України»²⁵.

Автор акцентував увагу на тому, що Україна є лише джерелом сировини та продовольства (адже має великі запаси зерна) для Австрії та Німеччини, говорив про їхні економічні вигоди: «Однак, коли ці війни в будь-якому випадку закінчаться і німці вивезуть усе продовольство, Україна припинить їх цікавити, зруйнується цей вигаданий проект і виникне не більше, ніж малоросійський автономний край у лоні Росії. Тому що основи для державного будівництва в Україні немає. Тут більше права власності або Польщі, або Росії»²⁶.

Український народ автор розглядав як частину російської нації: «А населення говорить малоросійською мовою, але є православним і не відчуває дуже сильної національної ідентичності, окремої від Росії. Я не вважаю, що був неправий у цих моїх поглядах, тому що я говорю теж саме, що і всі польські землевласники з України, котрі укрилися в Польщі»²⁷.

Таким чином, аналіз іншомовних мемуарних джерел дозволяє зробити висновки щодо особливостей бачення українського питання очима іноземців. Зауважимо, що значна кількість авторів визначала Україну як окрему національну територію, а українців — як самодостатній етнос зі своїми національними рисами, традиціями, звичаями, мовою. Економічний потенціал України визначався ними як один із факторів, що мав сприяти державній самостійності країни.

²⁵ *Hupka J. Z czasow wielkiej wojny. — Niwiska, 1936. — S. 220.*

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*